

D. LUTFULLAYEVA,
R. DAVLATOVA,
M. SAPARNIYAZOVA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

(2-QISM)

L 92

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

D. LUTFULLAYEVA, R. DAVLATOVA,
M. SAPARNIYAZOVA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT
«Excellent Polygraphy»
2020

SamDCHTI ARM
№ 60457

UO'K: 811.512.133(076.5)

KBK:81.2O'zb-923

Taqrizchilar: *f.f.d., prof.* **M. Qurbonova**
f.f.n., dots. **N. Ahmedova**

L92 Hozirgi o'zbek adabiy tili. Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar.
O'quv qo'llanma / D. Lutfullayeva, R. Davlatova, M. Saparniyazova.
– T.: “Excellent Polygraphy”, 2020. – 280 b.

“Hozirgi o'zbek adabiy tili” (amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar) nomli ushbu o'quv qo'llanma oliy o'quv yutrlari o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

Ushbu o'quv qo'llanma Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professor-o'qituvchilari tomonidan tuzilib, 5111200 – o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishining DTS hamda “Hozirgi o'zbek adabiy tili” fani dasturi asosida ishlab chiqildi.

O'quv qo'llanmada “Hozirgi o'zbek adabiy tili” fanining “Morfemika va so'z yasalishi”, “Morfologiya”, “Sintaksis” bo'limlari bo'yicha tashkil etiladigan amaliy mashg'ulotlarda bajariladigan topshiriqlar tizimi tavsiya etildi.

O'quv qo'llanma Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti hamda Navoiy davlat pedagogika instituti kengashida muhokama etilib, nashrga tavsiya etilgan.

UO'K: 811.512.133(076.5)

KBK:81.2O'zb-923

ISBN 978-9943-13-748-6

© D. Lutfullayeva, R. Davlatova,
M. Saparniyazova, 2020

© “Excellent Polygraphy”, 2020

SO'Z YASALISHI

So'z yasalish tarkibi

1-amaliy ish. "Tushunchalar tahlili" metodi orqali mavzuga oid tayanch tushunchalarga izoh bering. O'qituvchingizdan bilib olgan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozib chiqing.

1	2	3
Tushunchalar	Izohi	Qo'shimcha ma'lumotlar
<i>Derivatsiya</i>		
<i>Sinxron so'z yasalishi</i>		
<i>Diaxron so'z yasalishi</i>		
<i>Qo'shma so'z</i>		
<i>Affiksatsiya usuli</i>		
<i>Kompozitsiya usuli</i>		
<i>Fonetik usul</i>		
<i>Semantik usul</i>		

2-amaliy ish. Berilgan matndan yasama so'zlarni topib tahlil qiling, qaysi so'z turkumidan qanday so'z yasalayotganligiga e'tibor qarating.

Bizning uydan tor ko'cha bo'ylab yuz qadamcha yurilsa, tosh terilgan katta ko'chaga – "Oq Machit" mahallasiga chiqiladi. Bu yerda uchta do'kon bor: biri qassoblik, ikkinchisi baqqollik. Musa baqqolning do'koni ko'zimga har vaqt quruq ko'rinadi. U faqat sabzi, piyoz, un, kerosin sotadi. Ammo muloyim, shirinso'z, sersoqol keksa Sobir baqqolda esa shoda-shoda osilgan, pashshalardan qoraygan teshikkulcha, qurtlagan jiyda va turshaklardan tortib, to toshko'mir, quruq beda, "makkayisano" gacha – har narsa topiladi.

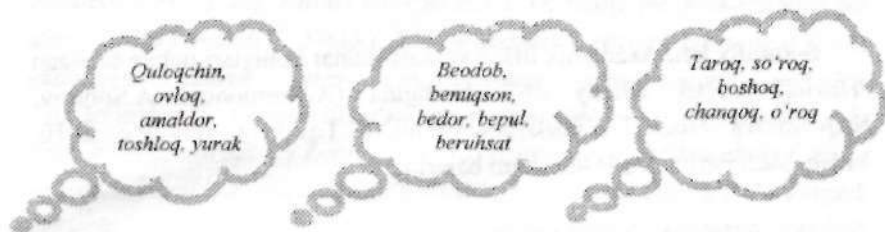
Biz shu do'konga boramiz. Sobir baqqol ohangdor mayin ovoz bilan: "Barakalla, azamatcha, buvalari to'ylarini ko'rsin", deb meni erkalab qo'yadi.

Bobom qalashib yotgan handalaklardan bitta kichkinasini oladi-da, hidlab qo'linga tutqizadi, keyin bahosini so'raydi. Baqqol bir nima deydi. Bobom o'siq qoshlarini chimirib, bir qaraydi-da, uzun, keng surp

ko'ylagining cho'ntagidan bir necha chaqa chiqaradi, har birini ko'zga yaqin tutib, obdan tikilib, baqqolning oldiga tashlaydi. Baqqol boshini chayqaydi.

(Oybek)

3-amaliy ish. “Bulutlar” orasiga yashiringan so'zlar ichida bittasi ortiqcha. Ortiqcha so'zni toping va yasaliş usuliga izoh bering.

4-amaliy ish. Berilgan modellarga mos so'zlar yasang. Qaysi usul asosida so'z yasalganligiga diqqat qiling.

1-variant.

[ot + ot], [ot + -sira], [taqlid so'z + -illa], [sifat + ot], [fe'l + -im], [ot + fe'l], [sifat + -lik]

2-variant.

[son + ot], [fe'l + -iq], [son + ot], [no- + ot], [fe'l + -ma], [fe'l + -mon], [fe'l + fe'l]

3-variant.

[sifat + -chan], [be - + ot], [ravish + ot], [ot + -don], [ot + fe'l], [ot + -zor], [ot + fe'l], [ot + -iy]

5-amaliy ish. “T – jadval” asosida berilgan so'zlarning yasaliş va morfem strukturasi tahlil qiling.

Terimchilar, andishali, yaxshilikni, o'rnatiladigan, vatanparvarlik, notinchlik, yo'liqmag, bilimdon, serquyosh, yig'lamaysanmi, tinimsiz, suvoqchilik.

Namuna:

6-amaliy ish. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun tuzilgan “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” darsligida (A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm-ziyo, 2010. 114-b. 1-k.) berilgan 164-mashqni bajaring.

164-mashq. Matnni oʻqing. Qoʻshimchalarga eʼtibor bering. Soʻz yasovchi qoʻshimchalarni daftaringizga koʻchirib oling.

Turkiston Muxtoriyati... Temur xoqonining chin bolalari yonida, turkistonli tubchak turklari orasida, mundan oʻgʻurli, mundan muqaddas, mundan suyunchli bir soʻzni borligʻiga ishonmayman!

Turkiston turkining qonini qaynatuchi, imonini yuksaltguchi bir quvvat bor esa, yolgʻiz shu soʻzda bordir: Turkiston Muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qoʻlimiz bogʻlandi, sharafimiz yumurildi, nomusimiz gʻasb qilindi, huquqimizga tajovuzlar boʻldi, insonligʻimiz oyoqlar ostiga olindi, toʻzimli turdik, sabr etdik.

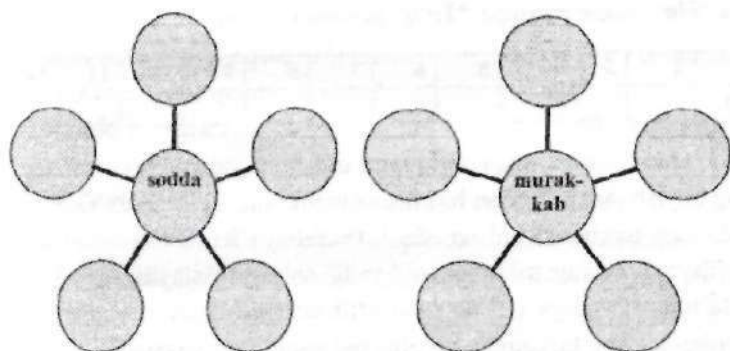
Kuchga tayangan har buyruqqa boʻyinsundik, butun borligʻimizni qoʻldan berdik. Yolgʻiz bir fikrni bermadik, yashunirdik, emgaklarimizgʻa oʻrab saqladuk: Turkiston Muxtoriyati!

Mahkama eshiklaridan yigʻlab qaytgʻanda, yorugʻsiz turmalarda yotgʻanda, yirtgʻuvchi jandarning tepgusi bilan yiqilgʻanda, yurtlarimiz yondurulgʻanda, dindoshlarimiz osulgʻanda ongimiz yoʻqoldi, miyamiz buzuldi, koʻzimiz yogʻdusiz qoldi, biror narsani koʻrolmadik. Shul chogʻda ruhimizni koʻtarmak uchun shul qop-qorongʻu dunyoning uzoq bir yerinda oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga oʻtmas koʻzimiz shuni koʻrar edi. Ul nima edi? TURKISTON MUXTORIYATI!

(A.Fitrat)

7-amaliy ish. O'qing. Ajratib ko'rsatilgan yasama so'zlar tarkibidagi qo'shimchalarni tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab qo'shimchalar guruhiga ajratib, slayd kataklarini to'ldiring.

1. *Buvimlarga yordamlashish umidida ko'pchilikka qarshi chiqishga majbur edim* (So'zl.) 2. *Mosh rang duxoba do'ppili to'qqiz-o'n yashar bola bolalarning eng kattasi edi* (So'zl.) 3. *O, uning bu ochko'zligini bir umr kechira olmaydi* (T.Malik). 4. *Aka-ukaning o'rtasiga tushmoq o'rinsiz ekanligini, ularni besaranjom qilishim mumkinligini angladim* (Sh.Bo'tayev). 5. *Urush yillari ro'zg'or tanqisligi uni qiynagan paytlarda ham bularni asradi* (S.Zunnunova). 6. *Yigitning mehribonchiligi qizga yoqsa-da, qalbida allaqanday g'ashlik uyg'otardi* (So'zl.) 7. *Rozilik bersang, shu ishning shundoq bo'lganini hamqishloqlarga bildirib qo'ysak-da, pishiqchilikka borib to'y bo'lmasa ham to'ychiq qilib tinchitib qo'ysak* (S.Ahmad).

8-amaliy ish. Rasmlı nostandart test javobini toping. Suratlardagi tilshunos olimlarning kimligi va yozgan asarlarini aniqlang. Surat ostiga mos javoblarni raqamlar orqali belgilang. Tilshunos olimlarning qaysi biri "So'z yasalishi" masalasini o'rganib, uni alohida bo'lim sifatida ajratganini aniqlang.

9-amaliy ish. “Tasdiq-inkor testi” orqali mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Qayd etilgan xulosalarni ma’qullasangiz, javoblar varaqasiga **“Ha”**, inkor etsangiz **“Yo‘q”** javobini yozing.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Javob	Ha											

1. Bir turkumdan boshqa turkumga oid so‘z yasash hodisasi tilda leksikaning boyish manbalaridan biri hisoblanadi.

2. Ma’lum turkumga oid so‘zdan affiksatsiya hamda kompozitsiya usullari yordamida boshqa turkumga oid yangi so‘z yasalmaydi.

3. Ma’lum turkumga oid so‘zdan affiksatsiya hamda kompozitsiya usullari yordamida shu turkumning o‘ziga oid yangi so‘z yasaladi.

4. Fe‘l turkumiga oid so‘zlardan affiksatsiya usulida shu turkumning o‘ziga oid so‘zlar yasaladi.

5. Yangi so‘z yasalishi faqat ot, sifat, fe‘l, ravish turkumlariga xos. O‘zbek tilida son, olmosh, taqlid so‘zlar yasalmaydi.

6. Fe‘l turkumiga oid so‘zlardan kompozitsiya usulida shu turkumning o‘ziga oid so‘zlar yasaladi.

7. So‘z yasalishining bir turida yangi so‘z affiksatsiya usulida ham, kompozitsiya usulida ham yasalmaydi.

8. Abbrevatsiya usulida ba'zan sifat turkumiga oid so'zlar ham hosil qilinadi.

9. *-chan, -chi, -ag'on, -kin* qo'shimchalari unumli so'z yasovchi qo'shimchalardir.

10. Qo'shma so'zning qismlari orasida grammatik aloqa bo'ladi.

11. O'zbek tilida *-xo'r, -kor, -soz, -navis* ot yasovchi qo'shimchalar sanaladi.

12. O'zbek tilida *-sira, -ira* yasovchilarining sifat va ravishlarga qo'shilishidan fe'l yasaladi.

Bilimingizni tekshirib ko'ring!

Mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni savollarga javob berish orqali tekshirib ko'ring.

1. O'zbek tilshunosligida qaysi olimlar so'z yasalishi masalasini tadqiq etishgan?

2. *Sinxron va diaxron so'z yasalishi* deganda nimani tushunasiz?

3. *Konversiya* qanday hodisa?

4. *So'z yasalish tarkibi* nima? U morfemik tarkibdan qanday farqlanadi?

5. O'zbek tilida qanday so'z yasash usullari mavjud?

6. *Okkazional so'z yasalishi* deganda nimani tushunasiz?

7. *Etimologiya* tilshunoslikning qanday sohasi? Uning so'z yasalishi bilan qanday aloqasi bor?

UYGA VAZIFA

✓ Akademik A.Hojiyevning "O'zbek tili so'z yasalishi tizimi" qo'llanmasi (– Toshkent: O'qituvchi, 2007. 6-16-b.)da so'z yasalishining kompozitsiya usuli haqida berilgan qarashlarni tahlil qiling va munosabat bildiring.

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI	3
MORFEMIKA	5
So'zning morfem tarkibi	5
Morfemalarning turlari	10
So'zning morfem tarkibidagi o'zgarishlar	15
SO'Z YASALISHI	18
So'z yasalish tarkibi	18
So'z turkumlarida so'z yasalishi.....	24
Ot yasalishi	24
Sifat yasalishi	26
Ravish yasalishi.....	28
Fe'l yasalishi	29
GRAMMATIKA	33
Grammatik ma'no, grammatik shakl	33
Grammatik kategoriya	335
MORFOLOGIYA	37
Morfologik so'z shakllari	37
So'z turkumlari	37
FE'L SO'Z TURKUMI	41
Fe'llarning ma'no turlari	43
Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari.....	44

Fe'llarda grammatik kategoriya.....	46
To'liqsiz fe'llar	50
Fe'lining vazifadosh shakllari.....	51
Fe'ning morfologik tahlili	52
OT SO'Z TURKUMI	56
Otlarning ma'no turlari.....	58
Otlarning tuzilishiga ko'ra turlari	61
Otlarda egalik, kelishik, ko'plik shakllari	61
Otlarning kichraytirish, erkalash, hurmat shakllari	64
Otlarning morfologik tahlili.....	66
SIFAT SO'Z TURKUMI	71
Sifatning ma'no turlari	72
Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari.....	74
Sifatlarda daraja shakli	74
Sifatlarning otlashuvi	76
Sifatlarning morfologik tahlili	76
SON SO'Z TURKUMI	81
Sonlarning ma'no turlari	82
Sonlarning tuzilishiga ko'ra turlari	84
Hisob so'zlari	85
Sonlarning morfologik tahlili	86
OLMOSH SO'Z TURKUMI	88
Olmoshlarning ma'no turlari	90

Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari.....	92
Olmoshlarning morfologik tahlili	92
RAVISH SO'Z TURKUMI	97
Ravishlarning ma'no turlari.....	98
Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari	99
Ravishlarning daraja shakli	100
Ravishlarning morfologik tahlili.....	101
YORDAMCHI SO'ZLAR TURKUMI	105
Ko'makchi	105
Bog'lovchi	110
Yuklama.....	116
ALOHIDA SO'ZLAR TURKUMI	122
Modal so'zlar	122
Taqlid so'zlar	127
Undov so'zlar.....	131
SINTAKSIS	137
Sintaktik aloqa vositalari va turlari.....	137
Tobe aloqa usullari: moslashuv, boshqaruv va bitishuv	141
SO'Z BIRIKMASI	145
GAP QURILISHI HAQIDAGI SINTAKTIK NAZARIYALAR	152
GAPLAR TASNIFI	157
Gaplarning tuzilish jihatdan turlari	158
Gaplarning ifoda maqsadiga ko'ra turlari	161

Gaplarning emotsionallikka ko'ra turlari	163
Gaplarning tasdiq va inkor ifodalanishiga ko'ra turlari.....	165
Eganing ishtirokiga ko'ra gap turlari	166
BO'LAKLARGA AJRALMAYDIGAN GAPLAR.....	171
GAP BO'LAKLARI.....	173
BOSH BO'LAKLAR. Kesim.....	177
Ega.....	180
IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR	183
Aniqlovchi	183
To'ldiruvchi	186
Hol	189
MURAKKABLASHGAN SODDA GAPLAR.....	194
Uyushiq bo'laklar.....	198
Ajratilgan bo'laklar	203
Undalma.....	208
Kirish qurilmalar	212
TO'LIQ VA TO'LIQSIZ GAPLAR.....	217
QO'SHMA GAP HAQIDAGI SINTAKTIK NAZARIYALAR	222
BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR.....	228
ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR.....	234
Ergashgan qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalar.....	234
Havola bo'lakli qo'shma gaplar.....	236
ERGASHGAN QO'SHMA GAPLARNING TURLARI	240

Ega ergash gapli qo'shma gap	240
Kesim ergash gapli qo'shma gap	241
To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap	242
Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap.....	243
Hol ergash gapli qo'shma gaplar	245
BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR.....	251
MURAKKAB QO'SHMA GAPLAR.....	255
O'ZGA GAPLI QURILMALAR	262
Adabiyotlar ro'yxati.....	264

D.LUTFULLAYEVA, R.DAVLATOVA,
M.SAPARNIYAZOVA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar

O'quv qo'llanma

Muharrir N. Artikova
Badiiy muharrir K. Boyxo'jayev
Kompyuterda sahifalovchi Z. Ulug'bekova